

УРБАНІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС НА ПОЛАБ'Ї У X–XII ст. ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

Микола Рудь

URBANIZATIONAL PROCESS IN POLABIA IN 10–12 CENTURIES AND IT'S FEATURES

Mykola Rud

Relevance. *The system-forming factor of the civilization of the medieval West was the city, which from the moment of its emergence became the driver of socio-economic transformations and the center of administrative-political, ideological and cultural innovations. Despite the recently growing interest of domestic medievalists in the phenomenon of medieval urbanism in Ukrainian medieval studies, the problem of urbanization processes in Polabia in the early Middle Ages remains insufficiently studied. Meanwhile, its study makes it possible to clarify many important issues of the socio-economic and political development of the Slavic tribes of the Elbe and Oder interfluvium, as well as the patterns and typological features of the genesis and development of early medieval cities in this region of Europe.*

The purpose of this article is to comprehensively analyze the urbanization process in Polabia in the 10–12 centuries on the basis of written and archaeological sources, as well as special historical literature and its features.

Methodologically, the study is based on the principles of historicism, scientificity and authorial objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison) and special historical (historical-typological, historical-systemic) methods.

Results. During the study, it was established that the cities of the Polabian-Baltic Slavs were mainly formed by the beginning of the 11th century. It was found that the basis of the economic independence of the cities of the Trans-Elbe Slavs was the concentration of craft production and exchange in them. It is proved that the economic factors of the urbanization process in Polabia were closely related to the political ones. It is noted that the formation of early feudal relations among the Slavs of the Elbe and Oder interfluviums led to changes in political organization, the emergence of new centers of social life, in which representatives of the emerging ruling class and religious cult were concentrated. It has been established that the topographic structure of the Polabian-Slavic cities in the 10–12 centuries did not differ significantly from the western Elbe regions of the same period.

Conclusions. Judging by the results obtained the early development of cities in Polabia in the 10–12 centuries mainly took place in the sub-cities near the walls of the towns, which were inhabited primarily by artisans and servants, and in the most significant of them, in addition, merchants. It is emphasized that a negative role in the formation and development of the cities of the Polabian-Baltic Slavs was played by the eastern expansion of German feudal lords, during which in the second half of the 12 century many urban centers in Polabia were destroyed.

Keywords: Middle Ages, Germany, Polabia, Urbanization process, Stargrad, Mecklenburg, Alt-Lübeck, Menzlin, Dymin, Brandenburg, Gavolin, Köpenik, Lubusz, Budyszin.

Зростаючий останнім часом інтерес вітчизняної медієвістики до феномену середньовічного урбанізму зумовлений насамперед значенням міста як системоутворюючого чинника цивілізації середньовічного Заходу. З моменту свого виникнення місто концентрувало провідні суспільні функції – в адміністрації, економіці, ідеології, військово-стратегічній і культурній сфері, ставши показником досягнутого суспільством рівня.

Зарубіжні медієвісти внесли значний вклад у вивчення урбанізаційних процесів у Західній Європі в добу середньовіччя. Досить згадати відомі праці Г. Белова, М. Вебера, А. Піренна,

Ж.Дюбі, Е. Еннен, Ф. Веркотрена, Х. Штоба та інших дослідників, присвячені цьому питанню. Що ж стосується ранньосередньовічного міста західних слов'ян, то воно менше привертало увагу вчених. Так, до цього часу у вітчизняній медієвістиці залишається не достатньо вивченою проблема урбанізаційних процесів на Полаб'ї у добу раннього середньовіччя. Між тим її дослідження дає можливість прояснити багато важливих питань соціально-економічного і політичного розвитку слов'янських племен межиріччя Ельби і Одеру, а також закономірності і типологічні особливості генези і розвитку міст у цьому регіоні Європи.

Як свідчать писемні та археологічні джерела, початок формування міст у полабських слов'ян відноситься до періоду зародження у них феодального ладу і пов'язаний з ростом продуктивних сил у галузі сільського господарства, розвитком ремесла і відокремленням його від землеробства.

Судячи з даних археологічних джерел, розвиток ремесла у полабсько-прибалтійських слов'ян проходив у тому ж напрямку, що і в їх західних та східних сусідів – від домашнього, що поєднувався з роботою в полі, до його відокремлення від землеробства і перетворення ремісників у окремий соціальний прошарок. Основними галузями ремесла у слов'ян межиріччя Ельби і Одеру були обробка заліза, деревини і гончарне виробництво (Brankack 1964, s. 103). Поширювалися також обробка шкіри, каменю, рогу, ткацтво та інші ремесла.

Полабсько-прибалтійські слов'яни вели в період раннього середньовіччя широку внутрішню і зовнішню торгівлю. Її розвитку значною мірою сприяли вигідні географічні умови Полаб'я. При цьому слід зазначити, що землі між Ельбою та Одером були не лише транзитною базою для європейських торгових зв'язків, але й служили водночас висхідним пунктом і полюсом цієї торгівлі. Так, у Воліні починався Балтійсько-Волзький торговий шлях, що вів до хозарської столиці Ітіль і берегів Каспію. Полаби підтримували торгові зв'язки і з сусідніми країнами – Польщею, Данією, Німеччиною, Чехією (Herrmann 1981, s. 51–52).

Характерним явищем для ранньосередньовічного Полаб'я було те, що ремісники і торговці селилися в основному під стінами, вірніше валами укріплених гродів, навколо яких виростили підгороддя – поселення виробничого і торгового характеру. Найдавніші полабські гроди, як оборонні та адміністративні центри племенних князівств з'явилися у VII–VIII ст. Вони були закономірним явищем перехідного періоду від первісного суспільства до феодального. За даними анонімного Баварського Географа, у другій половині IX ст. у полабських слов'ян вже існували численні укріплені гроди. Так, у ободритів було 53 гроди, лютичів – 95, сорбів – 50 гродів і т. д. (Geograf Bawarski 1864, T. 1, s. 10–11). На кінець XX ст. у регіоні між Ельбою і Одером археологами виявлено понад 600 слов'янських гродів (Herrmann 1981, s. 113). Найбільш значними з них є Аркона на о. Рюген, Мекленбург, Бранібор, Старград, Димін, Любусія, Торнов та інші. Умови формування міст у полабсько-прибалтійських слов'ян були досить складними. Лише деякі з них при наявності сприятливих політичних, економічних, географічних умов змогли сформуватися як ранньосередньовічні міста.

Досить рано почалося формування міст у ободритів, до племенного союзу яких крім власне ободритів, що проживали між Вісмарською бухтою і Шверінським озером, входили також вагри, які населяли сучасну Східну Гольштинію, полаби, землі яких розкинулися між ріками Траве і Ельбою, а також варни, котрі розселилися між верхів'ями рік Варни і Мільдениці (Die Slawen in Deutschland 1985, s. 7).

Археологічні дослідження, проведені вченими ФРН у другій половині XX ст. показують, що початок давнього міста вагрів Старграда (Ольденбурга) відноситься ще до VII – VIII ст., а протягом IX ст. на схід від старградського гроду почергово виникають два укріплені підгороддя, що прилягають одне до одного (Struve, 1959/1961, s. 72). Старград був розташований у місцевості з найбільш родючими на всьому північному Полаб'ї ґрунтами у безпосередній близькості від морського узбережжя. У 5 км звідси знаходилася Кільська і в 15 км Любецька бухти. У місті розпочинався важливий торговий шлях, що вів у напрямку Воліна (Адам Бременський 2011, кн. 2, р. 22, с. 41). З морською торгівлею пов'язана велика кількість скарбів виявлених на території Старграда, які відносяться в основному до XI ст. Однак Старград не тільки брав участь у віддаленій торгівлі, але і був важливим центром локального обміну з сільськогосподарською округою. Так Гельмольд, описуючи експедицію єпископа Віцеліна у Вагрію у 1149–1150 рр. зазначав, що застав у той час розпочате будівництво костьолу біля стіни давнього міста, «куди щонеділі жителі всієї землі мали звичку збиратись на ринок» (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 69, с. 232). Використання хроністом визначення «жителі всієї землі», на наш погляд, досить чітко вказує на обмін з найближчою сільськогосподарською округою.

У X–XII ст. Старград виступає як важливий політичний і оборонний центр Полаб'я. З писемних джерел того часу відомо, що у 967 р. тут знаходилася резиденція вагрського князя

Селібура, котрий захищав місто від нападу саксів (Видукинд Корвейский 1975, кн. 3, р. 68, с. 192). У 968 р. Старград став центром великого християнського єпископства, яке охопило своєю діяльністю значну частину території північного Полаб'я, аж до р. Пене (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 69, с. 229). Після вигнання німецьких феодалів і формування у полабських слов'ян самостійної держави Старград стає резиденцією вагрських племінних князів. Ці обставини, а також часті напади і руйнування відтіснили Старград на другорядні ролі у суспільно-політичному і економічному житті регіону. У середині XII ст. місто було спустошене німецькими рицарями і єпископська резиденція у 1160 р. переноситься у Любек, значення якого зростає.

Одним з ранніх міських центрів ободритів був Мекленбург. Слов'янська назва цього міста Веліград. Сакси відповідно перекладали її як Мекленбург, а латинський хроніст – Магнополіс. Однак значення завжди залишалося одне і теж саме – велике місто. Початок виникнення поселення на місці Мекленбурга відноситься, на думку одного з відомих німецьких археологів П. Доната, до VII ст. (Donat 1976, s. 154).

Аналіз археологічних розкопок показав, що до X ст. Мекленбург складався з гроду, розташованого на великому острові нині вже оторф'янілого озера, і торгово-ремісничого підгороддя – на найближчому півострові. Внутрішня частина гроду займала територію близько 1 га, підгороддя – 4 га (Corpus archaologischen Quellen... 1973, Bd. 1, s. 11). Єдиний господарський організм з міським комплексом створював, очевидно, і Вісмарський порт, який знаходився в 5–7 км на північ, в гирлі річки, що з'єднувала Мекленбург з морем.

Економічному і політичному піднесенню Мекленбурга сприяло його розташування на перехресті торгових шляхів, що зв'язували басейн Ельби з Вісмарською затокою і Гамбург з Воліном. Стан археологічного матеріалу не дозволяє, на жаль, відтворити повну картину економічного життя Мекленбурга. Однак виявлені речові пам'ятки свідчать про ремісничу діяльність жителів міста у період раннього середньовіччя. Судячи з виявлених знахідок, тут отримало розвиток чинбарство, теслярство, ткацтво, металообробка і деревообробка (Corpus archaologischen Quellen... 1973, Bd. 1, s. 12–13). Наявність у місті монет арабського і західноєвропейського походження вказує на зовнішньоторгові зв'язки Мекленбурга (Kiersnowski 1964, s. 63). Про роль торгівлі у його розвитку свідчать і писемні джерела. Так, Ібрагім ібн Якуб повідомляв у X ст., що у «країні Накона (резиденцією котрого був Мекленбург – М. Р) дуже низькі ціни на хліб, а також коней, котрі вивозять звідси в інші країни» (Известия ал-Бекри... 1878, ч. 1, с. 47). Про мекленбурзький ринок згадував у XII ст. Гельмольд, зазначаючи, при цьому, що в місті велася торгівля рабами. За свідченням хроніста, у 1168 р. тут було виставлено для продажу 700 полонених данців (Гельмольд 2011, кн. 2, р. 13, с. 280).

Мекленбург відігравав важливу політичну роль на Полаб'ї. У X ст. він виступає в джерелах, як резиденція князів ободритського союзу, а в XI ст. – у якості столиці Вендської держави (Известия ал-Бекри... 1878, ч. 1, с. 48). За князя Готшалка (1043–1066) в ньому утверджується єпископська резиденція, будуються монастирі і церкви (Адам Бременский 2011, кн. 3, р. 20, с. 71). Проте часті війни і напади німецьких і данських феодалів приводять до занепаду Мекленбурга. У 1093 р. ободритський князь Генріх переносить князівську резиденцію в Альт-Любек (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 34, с. 193). Однак в середині XII ст. Мекленбург знову виявився у центрі політичних подій, що відбувалися на Полаб'ї. Цього разу, як головний оборонний пункт у боротьбі ободритського князя Ніклота та його синів проти саксонського герцога Генріха Лева. Після поразки заельбських слов'ян у запеклій боротьбі Мекленбург став у 1170 р. центром князівства, васально залежного від саксонських герцогів, але зберігшого на деякий час слов'янську князівську династію нащадків Ніклота (Гельмольд 2011, кн. 2, р. 14, с. 282).

Давнім міським поселенням полабсько-прибалтійських слов'ян, був племінний центр полабів Ратібор (Ратцебург). Судячи з археологічних даних, початок міста відноситься до X ст., коли на півострові ратіборського озера виростає укріплений грод з відкритим підгороддям (Lesiejewicz 1968, s. 57). Обмеженість джерел утруднює аналіз господарського значення Ратібора. Невелика кількість скарбів у його околиці свідчить про те, що це був другорядний економічний центр, котрий не виходив за рамки локального ринку.

Створення ратіборського центру, очевидно, пов'язано з формуванням нових суспільних відносин на Палаб'ї у другій половині X – на початку XI ст. і місто це, розташоване на перехресті торговельних шляхів з Бардовіка у Вагрію і з Гамбурга у Мекленбург, насамперед мало велике політико-стратегічне значення. Уже в першій половині XI ст. почастішали спроби оволодіння Ратібором з боку сусідніх саксонських князів. Проте в умовах посилення ободритського князівства за князя Готшалка, ця акція не принесла бажаного результату.

Про значення Ратібора свідчить той факт, що він у середині XI ст. став резиденцією єпископа (Адам Бременский 2011, кн. 3, р. 21, с. 71). Незабаром тут виник також монастир (Адам Бременский 2011, кн. 3, р. 21, с. 71). Поряд з християнством, жителі Ратібора продовжували сповідувати і язичництво, зокрема культ богині Живи, про котру згадує у своїй «Слов'янській хроніці» Гельмольд (Гельмольд 2011, кн. I, р. 52, с. 213).

Наприкінці XI – першій чверті XII ст. зросло значення Старого Любека (або Альт-Любека), що став центром держави ободритів. Виходячи з археологічних даних, місто було розташоване поблизу гирла річки Траве, на відстані 5 км від Балтійського моря. Головною частиною поселення в XI ст. був укріплений дерев'яно-земляним валом грод, в середині якого знаходились князівські житлові будівлі, церква, будинок священника, споруди, призначенні для князівської дружини, а також майстерня ливарника (Die Slawen in Deutschland 1985, s. 175).

Археологічні дослідження показали, що з південного боку гроду наприкінці XI ст. виник ремісничий район, густо забудований дерев'яними житлами і господарськими приміщеннями. Тут жили і мали свої майстерні токарі по дереву, бондарі, гончарі, ковалі, мулярі, шевці та інші ремісники (Neugebauer 1965, s. 186).

Навпроти ремісничого району на другому боці Траве знаходилось купецьке поселення Старого Любека. Про нього згадує у своїй хроніці Гельмольд, зазначаючи, що цьому значному поселенню належала «церква на пагорбі», де проживали християнські місіонери (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 48, с. 209). Поруч з купецькою колонією знаходився порт (Neugebauer 1965, s. 210).

Ще одне підгороддя розташовувалося з західного боку любецького гроду. Згідно археологічних даних, тут проживали бідні групи міського населення, передусім челядь і рибалки, а також незначна частина ремісників (Neugebauer 1965, s. 201).

Загальна площа Альт-Любека на початку XII ст. становила 2,4 га, що відповідало, на думку польського історика Л. Лецеєвича, приблизно 480 будинкам або, рахуючи по 5 чоловік на будинок, 2400 жителям (Leciejewicz 1968, s. 48). Якщо ж враховувати мешканців гроду – двір, дружину, очевидно, ремісників, то слід вважати Альт-Любек міським центром, який нараховував близько 3 тисяч жителів.

Альт-Любек відіграв важливу політичну роль у житті полабсько-прибалтійських слов'ян. Уже за часів Готшалка тут виникає князівський двір, а з приходом до влади у 1093 р. його сина Генріха, Альт-Любек став головним політичним центром ранньофеодальної ободритської держави (Гельмольд 2011, кн.1, р. 34, с. 193). Очевидно, не випадково місто, розташоване на племінному кордоні вагрів і полабів, поблизу ободритів було обране князівською столицею. Це свідчить про перемогу на північному заході Полаб'я нових політичних тенденцій, пов'язаних з об'єднанням в єдину державу усіх ободритських племен, а також їх західнолужицьких сусідів (хижан і черезпенян).

Внутрішня боротьба, що розпочалася у державі ободритів після вбивства в 1127 р. князя Генріха, послабила політичне значення Старого Любека. Але він продовжував залишатися важливим економічним центром. Довгий час запеклу боротьбу за володіння містом вели данські і саксонські феодалі. У ході цієї боротьби, за свідченням Гельмольда, Старий Любек в 1138 р. був зруйнований і вже не зміг відновити свого попереднього становища (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 55, с. 216).

Подібний шлях формування міст був характерний для інших регіонів розселення полабських слов'ян. В області лютичів, корінними племенами котрих були хижани, черезпеняни, доленчани і ротарі, встановлено, зокрема, існування раннього міського центру в Менцліні. Виникнення міста відноситься тут, на думку У. Шокнехта, до IX ст. (Schoknecht 1977 s. 142). Місто розташовувалося на лівому піщаному березі р. Пене на відстані 20 км від її гирла і мало сприятливі умови для розвитку. З півночі Менцлін захищала затока, з заходу і півдня його оточували луки і долина р. Пене, а на сході знаходилось узвишся, на котрому розміщувалося велике кладовище. У Менцліні перехрещувались важливі торгові шляхи, що йшли з Гамбурга у Волін і Гданськ, з Магдебурга у Волін та з верхів'їв Одера в Узедом. Пене відкривала для Менцліна великий район Мекленбурга, Укер і Одер – дорогу на Південь (Herrmann 1981, s. 161–162)

Археологічні розкопки дозволяють встановити, що в Менцліні значного рівня досягло ремесло, особливо скляне виробництво, виготовлення виробів з рогу і бурштину. Не менш важливе значення ніж вище названі галузі, мала в Менцліні обробка заліза, свідченням чого служать численні знахідки ножів, стріл, ключів, гачків, для ловіння риби, оббивки відер і т. і. (Schoknecht 1977, s. 103–105).

Разом з тим, частини вагів і гир, а також численні імпорتنі товари вказують на торгове значення цього міста (Shoknecht 1977, s. 75–76). По р. Пене та її притоках можна було досягнути

майже всіх лютиських племен, де, ймовірно і продавались місцеві ремісничі вироби, а також товари з інших країн.

Розкопками встановлено існування раннього міського центру в Диміні. Місто було розташоване в прикордонному районі між доленчанами і черезпенянами. Тут перетинались різні водні шляхи по Толлензе, Пене і Требелю. Через Димін проходила важлива сухопутна дорога з Магдебурга у Волін.

Перші писемні свідчення про Димін відносяться до XI ст. Так Адам Бременський, описуючи територію розселення полабських слов'ян, зазначав що Димін знаходився на кордоні лютиських племен (Адам Бременский 2011, кн. 2, р. 21, с. 40). Згідно даних археологічних розкопок, ядром міського поселення тут був грод, розташований у місці злиття Толлензе і Пене і торгово-ремісничє підгороддя, що виникло в XI ст. на лівому березі Пене (Schuldt 1956, s. 37, 47). У першій половині XII ст. на димінському підгородді існував ринок, на якому під час приїзду Оттона Бамберзького жителі міста проводили віче (Ebbo 1969, L. 1, с. 5).

Негативну роль у розвитку Диміна відіграло посилення у першій половині XII ст. німецької агресії на Схід. За свідченням Гельмольда, ободритському князю Ніклоту вдалося в 1147 р. захистити у кровопролитній боротьбі це місто від німецьких і данських феодалів – хрестоносців (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 65, с. 224–225). Однак у 1164 р. Димін був захоплений саксонським герцогом Генріхом Левом, який наказав, як зазначає Гельмольд, зрівняти його з землею (Гельмольд 2011, кн. 2, р. 4, с. 271).

У центральній частині Полаб'я ключове положення займав Бранібор (Бранденбург), зафіксований у писемних джерелах як політичний центр князівства гаволян вже на початку X ст. Судячи з археологічних знахідок Бранібор виник у VII ст. (Corpus archalogischen Quellen... 1979, Bd. 3, s. 229). Перші писемні свідчення про місто пов'язані з повідомленням про похід німецького короля Генріха I узимку 928–929 рр на гаволян. Як зазначає Відукінд Корвейський, Генріх «несподівано напав на слов'ян, що називаються гаволянами, і, вимучивши їх багатьма битвами, розбив нарешті, під час лютої зими табір, оволодів містом під назвою Бранібор, (досягнувши цього) за допомогою голоду, зброї і холоду» (Видукинд Корвейский 1975, кн. 1, р. 35, с. 147). Вже перше з наведених джерел переконливо свідчить про політичне і оборонне значення цього міста для даного регіону. Через 12 років Бранібор знову дістав незалежність і лише зрада з боку місцевого князя Тугуміра привела до відновлення німецького впливу (Видукинд Корвейский 1975, кн. 2, р. 21, с. 163).

У 948 р. у місті була заснована одна з перших на Полаб'ї єпископських резиденцій (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 11, с. 165). Оттон I надав браніборському єпископству частину міської території, а також значні володіння у його окрузі. Йому підпорядковувались лісичі, моричани, плоні, шпрев'яни, гаволяни, річани, і укряни, а за великим рахунком, майже всі племена, що проживали між середньою Ельбою і Одером (Labuda 2002, s. 167). Однак у ході повстання полабських слов'ян (983 р.) християнський центр у Браніборі був ліквідований і замість нього на високому правому березі Гаволи виникло язичеське капище, присвячене богові Триглаву (Grebe 1969, s. 117).

Археологічні дослідження показали, що Бранібор як місто формувалося під стінами укріпленого гроду, розташованого на просторому острові р. Гаволи. У X–XI ст. з західного боку гроду виникає неукріплене ремісничє поселення, друге підгороддя формується на пагорбі серед боліт, з південного боку гроду. У XII ст. на північному березі Гаволи була заснована купецька колонія (Grebe 1976, s. 157). Бранібор славився різними ремеслами: ковальським, гончарним, ткацьким, ювелірним, деревообробним (Corpus archaologischen Quellen... 1979, Bd. 3, s. 231). Про торговельні зв'язки міста в X–XII ст. свідчать скарби іноземних монет, виявлені в самому місті та його околицях (загальною вагою 17 кг). На активізацію обміну і торгове значення Бранібора вказує карбування місцевим князем Прибиславом-Генріхом у 1130–1150 рр. власної монети (Kiersnowski 1964, s. 67).

Давнім міським поселенням Полаб'я є Гаволін (Гавельберг). Розкопками встановлено існування у IX ст. на острові у заплаві річки Гаволи укріпленого гроду (Grimm 1958, s. 345). У X ст. на її північному березі формується торгово-ремісничє підгороддя, що стало основою економічного життя Гаволіна. Наявність на території підгороддя церкви, побудованої у тому ж столітті (Grimm 1958, s. 353), дає підстави стверджувати, що перед нами місто, яке зароджується, з постійним населенням.

Економічному розвитку Гаволіна у IX–X ст. значно сприяло його вигідне географічне положення на переправі через Гаволу, на важливому торговому шляху з Чехії і Південного Полаб'я на Балтику. Невдовзі він перетворився на багатий торгово-ремісничий центр з кількатисячним

населенням (Szrejter 2016, s. 204). Про його політичну роль відомо небагато. У момент заснування Гаволін виступав у IX ст. як політичний центр нелетичів (Grimm 1958, s. 93). У 946 р. тут розташувалась єпископська резиденція (Гельмольд 2011, кн. 1, р. 11, с. 165), що було скоріш відображенням стратегічного, ніж господарського значення міста. Гаволінська єпархія обіймала території нелетичів, брежан, глинян, мориців, ротарів, доленчан, замчиців, дошан, і підпорядковувалась майнцькій метрополії (Szrejter 2016, s. 182). Повстання полабських слов'ян 983 р. привело до знищення церковного центру, тоді ж було також зруйновано місцевий кафедральний собор (Титмар Мерзебургский 2005, кн. 3, р. 17, с. 42). Недивлячись на те, що, у 995 р. німецький імператор Оттон III тимчасово захопив Гаволін, християнський вплив тут було ліквідовано і відновлено язичницький культ бога Яровіта (Евво 1969, L. 3, с. 3), що існував до середини XII ст., коли місто остаточно було підкорене німецьким феодалам (Szrejter 2016, s. 204).

До IX ст. відноситься виникнення Кепеніка. Археологічні розкопки показали, що найдавнішим ядром Кепеніка є невеликий (близько 50 метрів в діаметрі) грод, розташований у південній частині Замкового острова, у місці злиття рік Даме і Шпрее. Наприкінці X ст. подібно багатьом іншим палабським гродам він був знищений у ході німецького «Дранг нах Остен», а на його місці виникло інше більш укріплене поселення, густо забудоване, котре простягалось на весь Замковий острів (Herrmann 1981, s. 62).

Виявлені різноманітні вироби з металу, кісті, рогу, кераміки є незаперечними доказами зосередження в Кепеніку ремісників різних спеціальностей (Corpus archaologischen Quellen... 1979, Bd. 3, s. 322–323). Велике значення мав початок карбування у Кепеніку у середині XII ст. власної монети. За весь період діяльності місцевого монетного двору було випущено 7 різних видів монет, зразком для котрих послужили браніборські монети Прибислава-Герніха (Suhle 1955, s. 221). Але кепеніцькі майстри проявили також значну власну винахідливість, як стосовно малюнку розміщеного на штампі, так і надпису. Вони першими вводять місцеве визначення (knez) «князь» у заголовок монет. Розташування Кепеніка на важливому торговому шляху, що вів з Магдебургу в Познань, полегшувало впровадження монет у віддалений обмін і кепеніцькі монети розповсюдились не лише в найближчій окрузі, але й досягли Бардовіка на Заході і Сілезії на Сході (Suhle 1955, s. 221). Однак подальший розвиток міста був перерваний агресією німецьких феодалів у слов'янські землі між Ельбою і Одером. Наприкінці XII ст. кепеніцький грод був знищений і на його місці виник німецький замок (Herrmann 1962, s. 71). У подальшому територія Кепеніка була поглинута Берліном.

На території південного Полаб'я (лужичани, мільчани) ранні міста формувались головним чином на місці племінних центрів. У землях лужичан подібні функції, ймовірно, виконувала Любусія, яка вперше згадується у джерелах у зв'язку з її спустошенням у 929 р. німецьким королем Герніхом I (Титмар Мерзебургский 2005, кн. 1, р. 16, с. 12). Однак уже на початку XI ст. місто було відбудоване. Титмар Мерзебургський, котрий відвідав Любусію у той період повідомив, що кількість її жителів була понад 10 тисяч (Титмар Мерзебургский 2005, кн. 6, р. 59, с. 117). Судячи з дещо перебільшених свідчень хроніста, вона складалась з двох укріплених гродів, один з котрих мав невеликі розміри, другий більш крупний, розташовувався на північ від першого і був захищений потужним оборонним валом, що мав 12 воріт (Титмар Мерзебургский 2005, кн. 6, р. 59, с. 116).

На жаль, спроби точної локалізації Любусії на основі археологічних досліджень і даних топографії до цього часу не принесли бажаного результату. Разом з тим, наведені вище дані дають підстави вважати, що Любусія була у X–XI ст. раннім міським центром. Її подальший розвиток як міського поселення, був переважаний військовим зіткненням між Німеччиною і Польщею 1012 р., у ході котрих Любусія була спалена і вже не змогла відновити свого попереднього значення (Титмар Мерзебургский 2005, кн. 6, р. 80, с. 124).

Значним міським поселенням південного Полаб'я був у XI ст. племінний центр мільчан Будишин (Баутцен), неодноразово згадуваний Титмаром Мерзебургським у зв'язку з подіями польсько-німецької війни 1003–1018 рр. (Титмар Мерзебургский 2005, кн. 5, р. 9 с. 78; кн. 6, р. 14, с. 9; кн. 8, р. 1, с. 165).

Висхідним пунктом розвитку Будишина став грод споруджений на рубежі VIII–IX ст. на високому пагорбі біля Шпрее, у місці де перехрещувались торгові шляхи з Німеччини на Русь і з Чехії на Балтику. Завдяки цьому Будишин виконував функції не тільки центру локального обміну, а й важливого вузла віддаленої торгівлі. Згодом зі східного боку гроду виросло підгороддя, там, де знаходився брід через Шпрее ((Szrejter 2016, s. 293). Беручи до уваги те, що Будишин розташовувався у місці, яке мало у добу раннього середньовіччя важливе стратегічне значення, його хотів здобути кожен, хто прагнув панувати над південним Полаб'ям.

Таким чином, як свідчать писемні і археологічні джерела, міста у полабсько-прибалтійських слов'ян в основному сформувались уже до початку XI ст. Закономірність їх виникнення обумовлена ростом продуктивних сил, відокремленням ремесла від землеробства, розвитком торгівлі.

Основою економічної самостійності міст заельбських слов'ян було зосередження у них ремісничого виробництва і обміну. Однак економічні фактори урбанізаційного процесу на Полаб'ї були тісно пов'язані з політичними. Формування у слов'ян межиріччя Ельби і Одеру ранньофеодальних відносин вело до змін у політичній організації, появи нових центрів суспільного життя, у яких зосереджувались представники виникаючого панівного прошарку і релігійного культу. В свою чергу, кращі умови збуту і безпеки приводили до концентрації в даних поселеннях ремесел і торгівлі.

Топографічна структура полабо-слов'янських міст у X–XII ст. суттєво не відрізнялась від західно-ельбських областей цього ж періоду. Ранній розвиток міст тут також в основному відбувався у підгороддях біля стін гродів, у яких проживали передусім ремісники і слуги, а в найбільш значних із них крім того, ще й купці.

Негативну роль у формуванні і розвитку міст полабсько-прибалтійських слов'ян відіграла східна експансія німецьких феодалів, у ході якої у другій половині XII ст. було зруйновано багато міських центрів на Полаб'ї.

Список джерел та літератури

- АДАМ БРЕМЕНСКИЙ, 2011, Деяния архиепископов гамбургской церкви. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. [Пер. с лат.]. Москва: СПСЛ, 7–150.
- ВИДУКИНД КОРВЕЙСКИЙ, 1975, Деяния саксов. [Пер. с лат.]. Москва: Наука.
- Гельмольд из Босау, 2011, Славянская хроника. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. [Пер. с лат.]. Москва: СПСЛ, 151–304.
- Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, 1878, СПб: Изд-во Императорской Академии Наук, Ч. 1.
- ТИТМАР МЕРЗЕБУРГСКИЙ, 2005, Хроника в 8 книгах. [Пер. с лат.]. Москва: СПСЛ.
- BRANKACK, J., 1964, Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit vom 9. zum 12. Jahrhundert. Bautzen: Domowina.
- Corpus archaologischen Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jh), 1973. Berlin: Akademie-Verlag, Bd. 1.
- Corpus archaologischen Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jh), 1979. Berlin: Akademie-Verlag, Bd. 3.
- Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neise vom 6. bis 12. Jahrhundert, 1985. Berlin: Akademie-Verlag.
- DONAT, P., 1976, Die Mecklenburg-Stammeszentrum und Furstenburg der Obodriten Ausgrabungen und Funde, Bd. 21, 153–154.
- EBBO, 1969, Zywot sw. Ottona. Pomniki dziejowe Polski. Warszawa, Ser. II, T. 7. Cz. 2.
- GEOGRAF BAWARSKI, 1864, Monumenta Poloniae Historica. Lwow, T. 1, 10–11.
- GREBE, K., 1969, Die Ergebnisse der Ausgrabungen in Brandenburg (Havel). Germanen, Slawen, Deutsche, 115–128.
- GREBE, K., 1976 Die Brandenburg (Havel) - Stammeszentrum und Furstenburg der Heveller. Ausgrabungen und Funde, Bd. 21, 156–159.
- GRIMM, P., 1958, Die vor- und fruhgeschichtlichen Burgwalle der Bezirke Halle und Magdeburg. Berlin. Akademie-Verlag.
- HERRMANN, J., 1962, Kopenick. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Gross-Berlins. Berlin: Akademie-Verlag.
- HERRMANN, J., 1981, Zwischen Hradschin und Vineta: Fruhe Kulturen der Westslawen. Leipzig: Urania-Verlag.
- KIERSNOWSKI, R., 1964, Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Polabia. Materiały Wrocław: Wyd-wo PAN.
- LABUDA, G., 2002, Fragmety dziejow Slowianszczyzny zachodniej. Poznan: PTPN.
- LECIEJEWICZ, L., 1968, Miasta slowian polnocnopolabskich. Krakow: Ossolineum.

- NEUGEBAUER, W., 1964/1965, Der Burgwall Alt-Lubeck. Geschichte, Stand und Aufgaben der Forschung. Offa, Bd. 21/22, 127–257.
- SCHOKNECHT, U., 1977, Menzlin Ein fruhgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene. Berlin: Deutscher Verl. des Wiss.
- SCHULDT, E., 1956, Die slawische Keramik in Mecklenburg. Berlin : Akademie-Verlag.
- STRUVE, K., 1959/1961, Die slawische Burgen in Wagrien. Offa, Bd. 17–18, 57–108.
- SUHLE, A., 1955, Deutsche Munz und Geldegeschichte von den Anfängen bis zum 15 Jahrhundert. Berlin:Deutsche Verl. d. Wissen.
- SZREJTER, A., 2016, Pod poganskim sztandarem. Dzieje tysiacu wojen Slowian polabskich od VIII do XII wieku. Warszawa: Instytut wydawniczy Erica.

References

- ADAM BREMENSII, 2011, Deianiia arkhiepiskopov gamburskoi tserkvi [Acts of Gamburg church's archbishops] Adam Bremenskij, Gelmold is Bosau, Arnold Ljubekskij. Slavjankie khroniki. [Per. s lat.]. Moskva: SPSL, 7–150. [In Russian].
- BRANKACK, J., 1964, Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit vom 9 zum 12 Jahrhundert. Bautzen: Domowina. [In German].
- Corpus archaologischen Quellen zur Fruhgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7 bis 12 Jh), 1973. Berlin: Akademie-Verlag, Bd. 1. [In German].
- Corpus archaologischen Quellen zur Fruhgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7 bis 12 Jh), 1979. Berlin: Akademie-Verlag, Bd. 3. [In German].
- Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stamme westlich von Oder und Neise vom 6 bis 12 Jahrhundert, 1985. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
- DONAT, P., 1976, Die Mecklenburg-Stammeszentrum und Furstenburg der Obodriten. Ausgrabungen und Funde, Bd. 21, 153–154. [In German].
- EBBO, 1969, Zywoť sw. Ottona. Pomniki dziejowe Polski. Warszawa, Ser. II, T. 7, Cz. 2. [In Latin].
- GELMOLD iz Bosau, 2011, Slawianskaia khronika [Slavic chronicles]. Adam Bremenskii, Slawianskie khroniki [per. s lat.]. Moskva: SPSL, 151–304. [In Russian].
- GEOGRAF BAWARSKI, 1864, Monumenta Poloniae Historica. Lwow, T. I, 10–11. [In Latin].
- GREBE, K., 1969, Die Ergebnisse der Ausgrabungen in Brandenburg (Havel). Germanen, Slawen, Deutsche, 115–128. [In German].
- GREBE, K., 1976, Die Brandenburg (Havel) - Stammeszentrum und Furstenburg der Heveller. Ausgrabungen und Funde, Bd. 21, 156–159. [In German].
- GRIMM, P., 1958, Die vor- und fruhgeschichtlichen Burgwalle der Bezirke Halle und Magdeburg. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
- HERRMAN, J., 1962, Kopenick. Ein Beitrag zur Fruhgeschichte Gross-Berlins. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
- HERRMANN, J., 1981, Zwischen Hradschin und Vineta: Fruhe Kulturen der Westslawen. Liepzig: Urania-Verlag. [In German].
- Izvestiia al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i slavianakh [Notes of al-Bekri and other authors about Rus and Slavic], 1878, SPB, Izd-vo Imperatorskoi Akademii Nauk, Ch. 1. [In Russian].
- KIERSNOWSKI, R., 1964, Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Polabia. Materialy. Wroclaw: Wyd-wo PAN. [In Polish].
- LABUDA, G., 2002, Fragmenty dziejow Slowianszczyzny zachodniej. Poznan: PTPN. [In Polish].
- LECIEJEWICZ, L., 1968, Miasta slowian polnocnopolabskich. Krakow: Ossolineum. [In Polish].
- NEUGEBAUER, W., 1964/1965, Der Burgwall Alt-Lubeck. Geshichte, Stand und Aufgaben der Forschung. Offa, Bd. 21/22, 127–257. [In German].
- SCHOKNECHT, U., 1977, Menzlin ein fruhgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene. Berlin: Deutscher Verl. Des Wiss. [In German].

- SCHULDT, E., 1956, Die slawische Keramik in Mecklenburg. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
- STRUVE, K., 1959/1961, Die slawische Burgen in Wagrien. Offa, Bd. 17–18, 57–108. [In German].
- SUHLE, A., 1955, Deutsche Munz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. Berlin: Deutsche Verl. Des Wiss. [In German].
- SZREIJTER, A., 2016, Pod poganskim sztandarem. Dzieje tysiacu wojen Slowian polabskich or VIII do XII wieku. Warszawa: Instytut wydawniczy Erika. [In Polish].
- TITMAR MERZEBURGSKIJ, 2005, Khronika v 8 knigakh [Chronicles in 8 volumes]. [Per. s lat.]. Moskva: SPSL. [In Russian].
- VIDUKIND KORVEISKII, 1975, Deianiia saksov [Acts of the Saxons]. [Per. s lat.]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Урбанізаційний процес на Полаб'ї у X–XII ст. та його особливості

Актуальність. Системоутворюючим чинником цивілізації середньовічного Заходу було місто, котре з моменту свого виникнення стало рушієм соціально-економічних перетворень і центром адміністративно-політичних, ідеологічних та культурних новацій. Незважаючи на зростаючий останнім часом інтерес вітчизняних медієвістів до феномену середньовічного урбанізму в українській медієвістиці ще й понині залишається недостатньо вивченою проблема урбанізаційних процесів на Полаб'ї у добу раннього середньовіччя. Між тим її дослідження дає можливість прояснити багато важливих питань соціально-економічного і політичного розвитку слов'янських племен межиріччя Ельби і Одери, а також закономірності і типологічні особливості генези і розвитку ранньосередньовічних міст у цьому регіоні Європи.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі писемних і археологічних джерел, а також спеціальної історичної літератури комплексно проаналізувати урбанізаційний процес на Полаб'ї у X–XII ст. та його особливості.

Методологічно дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів.

Результати. У ході дослідження було встановлено, що міста у полабсько-прибалтійських слов'ян в основному сформувалися уже до початку XI ст. З'ясовано, що основою економічної самостійності міст заельбських слов'ян була концентрація у них ремісничого виробництва і обміну. Доведено, що економічні фактори урбанізаційного процесу на Полаб'ї були тісно пов'язані з політичними. Зазначається, що формування у слов'ян межиріччя Ельби і Одери ранньофеодальних відносин вело до змін у політичній організації, появи нових центрів суспільного життя, у яких зосереджувались представники виникаючого панівного прошарку і релігійного культу. Встановлено, що топографічна структура полабо-слов'янських міст у X–XII ст. не відрізнялась суттєво від західно-ельбських областей цього ж періоду.

Висновки. Судячи з отриманих результатів, ранній розвиток міст на Полаб'ї у X–XII ст. в основному відбувався в підгороддях біля стін гродів, у яких проживали передусім ремісники і слуги, а в найбільш значних із них, крім того ще й купці. Підкреслюється, що негативну роль у формуванні і розвитку міст полабсько-прибалтійських слов'ян відіграла східна експансія німецьких феодалів, у ході якої у другій половині XII ст. було зруйновано багато міських центрів на Полаб'ї.

Ключові слова: Середньовіччя, Німеччина, Полаб'я, Урбанізаційний процес, Старград, Мекленбург, Альт-Любек, Менцлін, Димін, Бранібор, Гаволін, Кепенік, Любусія, Будишин.

Mykola Rud, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Ancient and Medieval History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Микола Рудь, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-4112-921x>

Received: 23.12.2025

Advance Access Published: February, 2026